

УДК

Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення

Іванова О.Ф., Балинська М.В.

В статті розглянуті емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення, а саме підлітків, що живуть у родині, і тих, хто живе в інтернаті. Проведене емпіричне дослідження показало, що підлітки, які живуть у родині, мають менше складнощів у спілкуванні, ніж підлітки, які живуть в інтернаті. Підлітки, що живуть в родині, легше вступають в контакт, проявляють емоції та почуття. Спілкування підлітків, що живуть в інтернаті, ускладнене нестачею емоційного тепла та страхом відторгнення.

Ключові слова: емоційні бар'єри, емпатія, афіліація, міжособистісне спілкування, підлітки, соціальне оточення.

В статье рассмотрены эмоциональные барьеры и эмпатия в процессе межличностного общения подростков из разного социального окружения, а именно подростков, которые живут в своих семьях, и тех, кто живет в интернате. Проведенное эмпирическое исследование показало, что у подростков, живущих в семье, меньше трудностей в общении, чем у подростка, живущих в интернате. Подростки, живущие в семье, легче вступают в контакт, проявляют эмоции и чувства. Общение подростков, живущих в интернате, затруднено из-за недостатка эмоционального тепла и страха отторжения.

Ключевые слова: эмоциональные барьеры, эмпатия, аффилиция, межличностное общение, подростки, социальное окружение.

The article deals with emotional barriers and empathy in interpersonal communication of adolescents from different social settings, namely those who live in families and in a boarding school. Research that has been carried out shows that adolescents from families have less difficulties in communication than those from a boarding school. Adolescents from families come in contact, manifest their emotion and feelings easier. Communication of adolescents from a boarding school is complicated because of lack of the warmth and fear to be rejected.

Key words: emotional barriers, empathy, affiliation, interpersonal communication, adolescents, social setting.

Вивчення спілкування завжди пригортало увагу дослідників, бо спілкування є важливим для всіх людей, незалежно від віку, статі та інших характеристик. Особливої уваги у дослідженні цього питання заслуговують декілька аспектів. По-перше, це емоційні бар'єри у спілкуванні, які можуть завадити нормальному спілкуванню, по-друге, спілкування у підлітковому віці, в якому воно набуває особливого значення. І, по-третє, значний вплив соціального оточення, в якому формується особистість підлітка. Саме тому проблема емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні підлітків з різного соціального оточення актуальна в наші дні.

Підлітковий вік – це вагомий період у житті людини. Від того, як у цей період вона буде розвиватися, залежить її майбутня особистість. Головний зміст підліткового віку складає його перехід від дитинства до дорослості. Всі сторони розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються психологічні новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються соціальні установки. Ці особливості підліткового віку розглядаються в роботах таких вітчизняних психологів, як: Л. І. Божович [8],

Т. В. Драгунова, А. Н. Маркова, Д. І. Фельдштейн [7], Д. Б. Ельконін [10] та інші. Ці дослідники так чи інакше сходяться у визнанні того великого значення, яке має для підлітків спілкування з однолітками, оскільки воно знаходиться в центрі життя підлітка, багато в чому визначає всі інші сторони його поведінки і діяльності.

В процесі спілкування у підлітків можуть виникнути різні труднощі. Проблема труднощів (або “бар'єрів” спілкування) як об'єкт спеціального дослідження широко вивчається вітчизняними і зарубіжними психологами. Ця тема передусім пов'язана з такими іменами, як З.Фрейд, Э.Берн [3], О.О. Бодальов [1], Л.П. Буєва, А.С. Золотнякова, М.С. Каган, Б.Д. Паригін [6] та ін. Виникнення комунікативних бар'єрів спілкування істотно заважає як спілкуванню окремих індивідів, так і цілих соціальних шарів.

Важливими психологічними характеристиками міжособистісного спілкування є емпатія та афіліація. Емпатія – емоційний відгук людини на переживання інших людей, що виявляється як у співпереживанні, так і в співчутті [2]. Афіліація – емоційний зв'язок людини з іншими людьми, вона характеризується взаємним прийняттям та прихильністю; у ряді випадків під афіліацією розуміють потребу в спілкуванні. Емпатія та афіліація пов'язані між собою та як індивідуально-психологічні характеристики залежать від багатьох чинників, таких як стать, вік, емоційний досвід, взаємовідносини та інші.

У підлітковому віці першорядну значимість набуває система взаємин з навколишнім соціальним середовищем, що у свою чергу визначає спрямованість розвитку підлітка, характеристики його

особистості. Важливим для спілкування є вплив та характер найближчого оточення підлітків. Його особливості багато у чому можуть визначати протікання процесу їх спілкування, наявність труднощів у спілкуванні, характер взаємодії з партнером [8, 9, 10].

Актуальність даного дослідження визначається необхідністю більш глибокого розуміння зв'язку особливостей спілкування підлітків, труднощів у процесі спілкування з особливостями їх соціального оточення.

Об'єкт дослідження – емоційні бар'єри в спілкуванні.

Предмет дослідження – взаємозв'язок емоційних бар'єрів з емпатією та афіліацією в процесі спілкування.

Метою дослідження стало виявлення емоційних бар'єрів та їх зв'язку з емпатією та афіліацією в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення.

Для досягнення даної мети необхідно було вирішити наступні задачі:

Виявити емоційні бар'єри спілкування.

Визначити рівень полікомунікативної емпатії підлітків.

Дослідити рівень мотивації афіліації.

Установити зв'язок між емоційними бар'єрами спілкування та емпатією й мотивацією афіліації в процесі міжособистісного спілкування підлітків, які живуть у родині і навчаються у загальноосвітній школі, та підлітків, які живуть та навчаються в інтернаті.

Порівняти показники по рівням та взаємозв'язку емпатії та емоційних бар'єрів у підлітків, що живуть у родині, та вихованців інтернату.

Для реалізації поставлених завдань було використано такі методики: методику діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В. В. Бойко; методику діагностики рівня полікомунікативної емпатії І. М. Юсупова; методику визначення мотивації афіліації А. Мехрабіана (в модифікації М. Ш. Магомед-Емінова); тест «Характеристики емоційності» Є. П. Ільїна; проективний малюнок «Власний процес спілкування очима підлітка».

Обробка результатів здійснювалась завдяки комп'ютерній програмі математичної статистики SPSS Statistics (Version 17) 180.

У дослідженні взяли участь дві групи підлітків з різного соціального оточення. Першу групу склали учні Харківської школи-інтернату № 14 Харківської міської ради у кількості 36 осіб, які живуть та навчаються в інтернаті. Ці підлітки мають досить стале і обмежене коло спілкування. У другу групу увійшли учні 10-х класів Харківської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №35 у загальній кількості 36 осіб, які живуть у своїй родині та мають різноманітні кола спілкування, в яких можуть проявляти себе по-різному. Середній вік учнів – 15 років.

В ході проведення емпіричного дослідження були отримані наступні результати:

У опитаних підлітків були виявлені наступні емоційні труднощі у процесі спілкування. У підлітків, які живуть та навчаються в інтернаті, - «небажання зближуватись з людьми на емоційній основі», для підлітків, які живуть у своїй родині, - «неадекватний прояв емоцій».

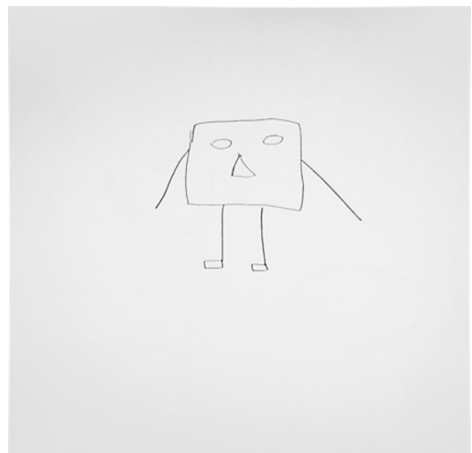
Встановлений рівень прояву емпатії показав, що підлітки з інтернату мають високий рівень прояву емпатії до дітей, що може пояснюватися тим, що вони весь час знаходяться серед своїх однолітків та дітей різного віку, що і викликає до них емпатію. Досить високий рівень має і прояв емпатії до тварин. Підлітки, що живуть у своїй родині, продемонстрували високий рівень емпатії до батьків, які є для них джерелом підтримки та турботи.

Для підлітків є дуже важливим бути прийнятими оточуючими, певною групою, переважно однолітків. Проте попередній досвід спілкування та взаємодії, рівень емоційних бар'єрів спілкування можуть формувати побоювання та занепокоєння, що вони можуть бути відторгнені, неприйнятні групою. Особливо виразно це можна помітити в групі підлітків з інтернату.

Дослідження характеристик емоційності показало, що майже всі характеристики, як позитивних, так і негативних емоцій, вище у підлітків, які живуть у родині. Це може бути пов'язано з тим, що вони мають різноманітні кола спілкування (однокурсники, сім'я, товариші по інтересам та інші), у яких вони можуть проявляти себе по-різному, на відміну від підлітків, що живуть в інтернаті, де відносини і прояв емоцій регламентовані більш чітко.

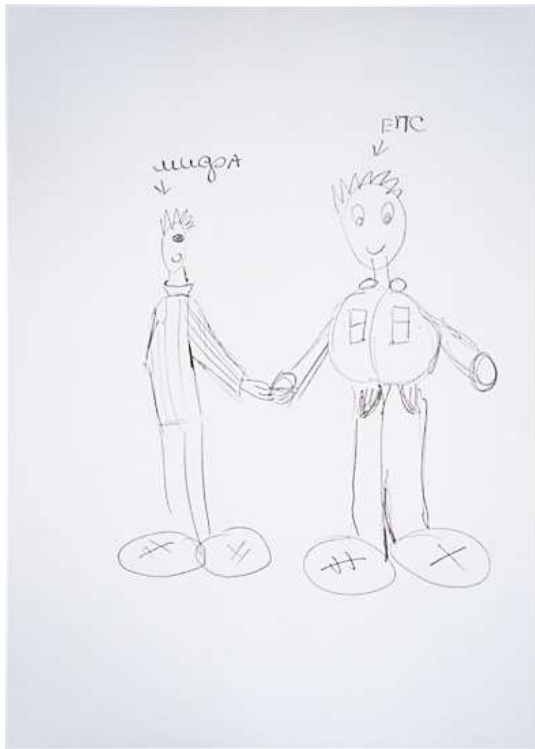
Суб'єктивний погляд підлітків на їх процес спілкування вивчався за допомогою малюнкової методики, в якій підліткам пропонувалось намалювати власний процес спілкування.

У досить великій кількості малюнків підлітків з інтернату при зображенні власного процесу спілкування вони малюють не людей і не себе у вигляді людини. Головні персонажі являють собою неіснуючих істот, які можуть бути або персонажами мультфільмів, або вигаданими істотами. У випадку, коли досліджуваний при зображенні процесу спілкування малює себе неіснуючою істотою, ми можемо говорити про те, що

Малюнок 1

підліток відчуває певні проблеми у сфері спілкування, відчуває некомпетентність у цій сфері. Також

Малюнок 2

можна припустити, що дана ситуація свідчить про те, що підліток не бажає «відкриватися» співрозмовнику, не відчуває готовності показати себе справжнього, зі справжніми емоціями, почуттями, саме через це ховається за масками певних істот, героїв. Можна також припустити, що підліток вибирає таких героїв не на осліп, а відштовхуючись від того, якими якостями вони наділені. Наприклад, це може бути герой мультфільму, який досить кмітливий та має багато друзів (малюнки 1 та 2). При чому зображення не тільки себе неіснуючою істотою, а й інших персонажів, свідчить про те, що партнери та оточуючі не сприймаються підлітками з інтернату як суб'єкти спілкування, які зможуть безумовно прийняти та зрозуміти. Це може провокувати труднощі у спілкуванні та страх неприйняття, який за даними дослідження має вищий рівень прояву у підлітків з інтернату.

Ще однією особливістю малюнків підлітків, які живуть в інтернаті, є ознаки, що свідчать про нестачу емоційного тепла. Проявляється це в тому, що на багатьох малюнках при зображенні ситуації спілкування присутнє сонце. За авторами малюнкових методик, такими як Дж. Алан та Г. Ферс, сонце є ознакою нестачі емоційного тепла, переважно з боку матері [4, с. 230]. Це є зрозумілим, оскільки багато з підлітків, які перебувають з закладах типу інтернат, позбавлені турботи з боку батьків та найближчих родичів, адже ситуація склалась саме так, що вони жи-

вуть в інтернаті. Необхідно сказати, що хоч вихователі та працівники закладу розуміють дану особливість таких дітей та їх потребу у турботі та емоційному теплі, надати саме той рівень близьких відносин вони не можуть. Тому досліджувані даної групи відчувають нестачу емоційного тепла, що в свою чергу може слугувати причиною того, що їм досить складно вступати у близькі відносини, відкрито спілкуватись, розкриваючи себе справжнього.

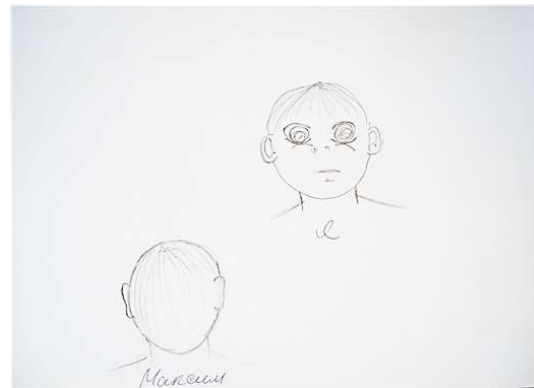
Ще однією ознакою, яка часто проходить крізь малюнки підлітків, які живуть в інтернаті, є ознака відчуття страху та стурбованості щодо думки оточуючих. Це може бути спричинене попереднім негативним досвідом спілкування чи близьких взаємовідносин. Також це може бути пов'язано з високим рівнем страху неприйняття та відторгнення, що спостерігається у досліджуваних цієї групи. Необхідно сказати, що це пояснює те, що по малюнкам спостерігається проблемність спілкування, його вищезазначені особливості (малюнок 3).

Таким чином, можна зазначити, що у підлітків, які живуть в інтернаті, процес спілкування ускладнений особливостями їх сімейної ситуації, місця теперішнього перебування, найближчого оточення, попереднього досвіду взаємодії. Це проявляється на малюнках у наявності ознак нестачі емоційного тепла, відчуття страху, бажання сховатися за певні маски, не показувати свої справжні відчуття та емоції, складності будувати нові взаємовідносини, вступати в процес спілкування у якості суб'єкта, та концентрації на своєму внутрішньому світі, своїх переживаннях.

Малюнки підлітків, які живуть у родині з батьками, характеризуються наступними рисами.

На всіх малюнках зображені люди, процес спілкування між людьми, є головний герой, який ідентифікований з самим автором малюнка. Це свідчить про те, що у процесі спілкування підлітки можуть бути самими собою, проявляти свої почуття, бути повноцінними суб'єктами процесу спілкування. Також необхідно відмітити, що партнери по спілкуванню теж ідентифіковані, у них є ім'я чи пояснення, хто вони є. Це показник того, що навколишніх людей підлітки сприймають як партнерів по спілкуванню, особливо тих, з ким знайомі, певним чином взаємодіють. Процес спілкування з цими людьми не блокований.

Процес спілкування, який зображений на малюнках даної групи, відбувається не лише з одним партнером по спілкуванню, а й з багатьма людьми, що свідчить про те, що цим підліткам досить комфортно спілкуватися з великою кількістю людей, вони до цього звикли. Це певним чином логічно, адже їх ситуація спілкування не обмежена взаємодією у навчальному класі чи колективі шко-

Малюнок 3

ли. Вони можуть будувати відносини не лише як учні, а й просто товариші, сусіди, друзі, діти своїх батьків, члени родини. Також необхідно додати, що у багатьох досліджуваних з даної групи процес спілкування та взаємодії будується на основі спільних інтересів. Тобто вони мають широке коло взаємодії завдяки можливості займатися багатьма видами діяльності, проявляти себе, бути учасниками багатьох колективів, а отже – і осередків спілкування. Присутнє у зображенні власного процесу спілкування даною групою підлітків і спілкування з батьками, що зрозуміло, оскільки вони проводять з батьками багато часу, батьки для них є значимими, а їх думка авторитетною. Хоч головним у даному віковому періоді і є спілкування з однолітками, підлітки все ж потребують уваги та підтримки батьків (малюнок 4).

Процес спілкування, що зображений підлітками, які живуть в родині, достатньо емоційний, невимушений, більш яскравий. Підлітки не бояться проявляти себе у спілкуванні, пізнавати щось цікаве та дізнаватись щось нове про партнера по спілкуванню (малюнок 5). Проте також необхідно сказати, що така місьями надмірна емоційність може спричинювати відчуття підлітком певної некомпетентності у процесі спілкування, що також проявляється на малюнках досліджуваних.

Малюнок 4

Малюнок 4

+0,467, $p = 0,01$; емоційний бар'єр у спілкуванні «Домінування негативних емоцій» - «Емпатія до героїв художніх творів». Кореляція прямого типу: +0,430, $p = 0,01$; емоційний бар'єр у спілкуванні «Домінування негативних емоцій» - «Емпатія до людей похилого віку». Кореляція прямого типу: +0,412, $p = 0,05$; «емпатія до героїв художніх творів» - загальний рівень емоційних бар'єрів у спілкуванні. Кореляція прямого типу: +0,393, $p = 0,05$; «емпатія до героїв художніх творів» - характеристика емоційності «Збудливість негативних емоцій». Кореляція прямого типу: +0,412, $p = 0,05$.

При високому рівні полікомунікативної емпатії негативні емоції підлітків з інтернату направлені на самого себе, а не на партнера по спілкуванню. Це означає, що підлітки, які живуть та навчаються в інтернаті, мають здатність до емпатії, можуть певним чином відчутти стан партнера по спілкуванню, проте пропускаючи цей стан через себе, натрапляють на певні особливості у самосприйнятті. Це може бути відчуття себе не таким як усі, як партнер по спілкуванню в конкретному випадку, не таким, хто заслуговує на щось добре. Це може бути спровоковано попереднім негативним досвідом підлітків, особливостями відношення до них у минулому, відсутністю належної та бажаної підтримки зі сторони найближчих людей, їх схвалення. Саме це може викликати негативні емоції, які у свою чергу ускладнюють взаємодію та спілкування з партнером.

У групі підлітків, які живуть у родині та навчаються у загальноосвітній школі, на рівні значущості кореляція відмічалась між наступними показниками:

Характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - емоційний бар'єр у спілкуванні «Неадекватний прояв емоцій». Кореляція прямого типу: +0,484, $p = 0,01$; характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - емпатія до героїв художніх творів. Кореляція прямого типу: +0,438, $p = 0,01$; характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - емпатія до батьків. Кореляція прямого типу: +0,347, $p = 0,05$; характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - загальний рівень полікомунікативної емпатії. Кореляція прямого типу: +0,397, $p = 0,05$.

Емпатія у спілкуванні підлітків, що живуть у родині, викликає позитивні емоції, проте їх надмірна інтенсивність може привести до появи бар'єру «неадекватного прояву емоцій».

Необхідно відмітити, що у групі підлітків з інтернату значно більше кореляційних зв'язків, вони більш різноманітні, що свідчить про вплив більшої кількості факторів на їх спілкування. Також майже у всіх групах зв'язків присутній елемент бар'єру спілкування. Це підтверджує висновок щодо того, що процес спілкування краще налагоджений у групі підлітків, що живуть у родині; підлітки ж з інтернату мають більше труднощів у спілкуванні, що, в свою чергу, спричинено багатьма факторами.

Для пошуку значущих відмінностей за показниками у двох групах підлітків був використаний U критерій Манна-Уїтні. Між рівнями емпатії до батьків, яка вище у підлітків з родини, та емпатії до дітей, що вища у підлітків з інтернату, існує значуща відмінність (показник асимптоматичної значимості за критерієм дорівнює: 0,016). Дана ситуація є справедливою з точки зору оточення підлітків, ситуації, у якій вони перебувають. Для підлітків, які живуть у своїй родині, саме батьки є джерелом турботи та підтримки. Адже не зважаючи на почуття дорослості, що притаманне підлітковому віку, та важливість спілкування з однолітками, для підлітків є дуже важливим відчувати підтримку з боку близьких дорослих, батьків. Високий рівень прояву емпатії до дітей у підлітків, які живуть та навчаються в інтернаті, пов'язаний з тим, що саме вони складають найближче оточення підлітків. До дітей молодшого від себе віку вони могли проявляти турботу, піклуватись про них, до дітей, які старші, могли прислуховуватись, орієнтуватись на них. Це сприяло бажанню краще їх зрозуміти, відчути їх емоційний стан, бути ближче до них.

Відмічаючи найбільшу різницю середніх рангів показників, було відмічено, що бар'єр негнучкості та невразності емоцій у спілкуванні переважає у підлітків з інтернату (різниця середніх рангів = 6), що, в свою чергу, пов'язано з низькими показниками характеристик позитивних емоцій (різниця середніх рангів = 8).

Таким чином, процес спілкування краще здійснюється у підлітків, які живуть у своїй родині. Це виражається у тому, що їм легше вступати в контакт, проявляти свої емоції та почуття. Спілкування підлітків, що живуть в інтернаті, ускладнене нестачею емоційного тепла та страхом відторгнення. Їм складно виступати в ролі суб'єкта спілкування, що впливає і на відношення до партнерів. Саме тому перспективою подальшої роботи можна визначити розробку програм тренінгів та занять з підлітками з інтернатів щодо їх самосприйняття, відношення до себе та партнерів спілкування. Тематика робіт з підлітками, які навчаються у школах і живуть в родині, має бути направлена на роботу з емоційними бар'єрами у спілкуванні та загалом роботи з емоціями, що можуть заважати ефективному спілкуванню.

Література

- 1.Бодалёв А. А. Личность и общение: Избранные труды. [Электронный ресурс] // М.: Педагогика, 1983. – 272 с. - Режим доступа : <http://psychlib.ru/mgppu/BLi/BLi-001.htm>.
- 2.Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Исторический обзор и современное состояние проблемы. // Вопросы психологии. 1975. №2. - С. 147-156.
- 3.Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. — СПб.: Питер, 2009. — 576 с.:ил. — (Серия «Мастера психологии»).
- 4.Лебедева Л. Д., Никонорова Ю. В., Тараканова Н. А., Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. – СПб.; Речь, 2006. – 336с.
- 5.Ломов Б. Ф. Познание и общение. Научное издание. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
- 6.Парыгин Б. Д. Анатомия общения: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 301 с.
- 7.Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. - 672 с.
- 8.Цимбалюк І. М. – Психологія спілкування: Навчальний посібник. ВД «Профспілок», 2004. – 304 с.
- 9.Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения. – К: «Высшая школа», 1985. – 160 с.
10. Эльконин Д. Б., Драгунова Т. В. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков, - М.: Просвещение, 1967. – 360 с.
11. Юсупов И. М. Психология эмпатии (Теоретические и прикладные аспекты). [Электронный ресурс] // Дис. д-ра. психол. наук. СПб. Гос. Ун-т. , 1995. - 252 с. – Режим доступа: <http://www.disserscat.com/content/psikhologiya-empatii>